Datarea, o problemă mereu actuală, cu ilustrări pe română şi pe spaniolă

Coman LUPU
Universitatea din Bucureşti
comanlupu@gmail.com

Abstract: Dating, a chronological hierarchy of the words in written language, proves useful for establishing the features of the vocabulary in various steps of evolution of a language. For the Romanian linguists, dating represents a major problem, as there are very few Romanian dictionaries that offer information related to the first written attestation of a word. This article presents some examples of lines of study provided by the analysis of a text from the point of view of dating.
Keywords: *dating, dictionaries, attestation, source-version.*

Una dintre problemele majore ale cercetătorilor români din domeniul ştiinţei limbii este **datarea**. Singurele dicţionare care oferă datări ale termenilor înregistraţi sunt DA, DLR, *Dicţionar al limbii române vechi* elaborat de G. Mihăilă [1974], DCR, o lucrare lexicografică elaborată pe baza atestărilor din presă, începândcu 1960, şi *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche* (DILR), realizat de o echipă de specialişti de la Institutul de Lingvistică din Bucureşti. La aceste lucrări, putem adăuga N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti* [1962], care cuprinde o secţiune importantă de elemente datate [1962: 131-300], cele mai numeroase fiind împrumuturi livreşti din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Pentru datarea împrumuturilor livreşti, recomandăm de asemenea folosirea cu încredere a TRDW, mai ales pentru intrările unde anul primei atestări provine din fişierele soţilor Ursu de la Iaşi.Cele mai noi lucrări importante pentru datarea împrumuturilor latino-romanice sunt DELLR şi ampla lucrare semnată de N. A. Ursu, Despina Ursu [2004-2011].

Profesoara Florica Dimitrescu a lansat în lingvistica românească ideea realizării unor dicţionare pe tranşe cronologice. În anii '60 şi la începutul anilor '70 ai veacului trecut, un colectiv format din mai mulţi specialişti de la Universitatea din Bucureşti şi de la Institutul de Lingvistică al Academiei, coordonat de distinsa noastră profesoară, a excerptat toate textele cunoscute din secolul al XVI-lea. Proiectul s-a oprit însă aici. În aşteptarea constituirii colectivului de redactare a dicţionarului, fişele au fost depozitate într-un dulap dintr-o încăpere a Academiei Române. Însă în aprilie 1975, doamna profesoară a fost anunţată că întregul fişier al dicţionarului a ars într-un incendiu. Un incendiu ce nu a depăşit perimetrul încăperii unde era depozitat!...

BDD-A28555 © 2018 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:51:24 UTC)

Pentru secolul al XVI-lea, de la dna profesoară ne rămâne un *Indice paralel*, inclus în structura volumului *Contribuţii la istoria limbii române vechi* şi realizat pe baza indicilor de la ediţiile ştiinţifice publicate înainte de 1973. La acest indice paralel se adaugă DCR, un dicţionar datat, cu o primă ediţie în 1982, urmat de ediţia a doua în 1997 şi de a treia – la care, împreună cu dl Alexandru Ciolan, subsemnatul a devenit coautor –, publicată în 2013. Este o lucrare elaborată pe baza atestărilor din presa scrisă şi audiovizuală pornind din 1960.

Dicţionarele şi glosarele româneşti elaborate anterior redactării DA şi DLR sunt întrebuinţate de lexicografii români în mod obişnuit pentru datarea unor cuvinte şi sensuri. Procedeul este larg răspândit în lexicografia contemporană pentru dicţionarele etimologice sau pentru dicţionarele tezaur ale limbilor moderne de cultură. În acest sens, citǎm, de exemplu, Juan Corominas, José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, I-VI, Gredos, Madrid, 1980-1991, pentru a cărui realizare sunt folosite şi atestări din glosarele şi dicţionarele elaborate în diversele etape de evoluţie a limbii spaniole.

În DA şi DLR, sunt utilizate pentru datare *Lexiconul budan* şi dicţionarele publicate după 1840, semnate de I. D. Negulici, T. Stamati etc. Dicţionarul lui Ioan Bobb nu apare în bibliografia DLR, iar *Condica* lui Iordache Golescu este citată sporadic. Deoarece „**datarea** cuvintelor, a formelor reprezintă pentru limba noastră o cerinţă acută în stadiul actual al cercetărilor, când nu avem încă un dicţionar *datat* al limbii române" [Dimitrescu, 1973: 7], subliniem în mod deosebit bogăţia de fapte lingvistice înregistrate – până la noi cercetări – pentru prima oară în IB, LB, IG şi alte lucrări lexicografice din epocă şi semnificaţia acestora pentru istoria limbii române literare.

De fapt, orice text, indiferent de natura lui, este susceptibil de a oferi noi repere privitoarea la datarea unor cuvinte. Am avut o astfel de experienţă transciind un text apărut la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Este vorba despre *Critil şi Andronius*[1], publicat la Iaşi în 1794, fără să fie menţionat numele autorului sau/şi al traducătorului, şi care aparţine unei epoci în care activitatea tipografică depăşise limitele sferei de influenţă ecleziastică, prin orientarea acesteia şi către alte domenii ale vieţii sociale, dintre cele mai variate: literatură, morală, filozofie, ştiinţe etc. Diversificarea tipăriturilor reprezintă o trăsătură care caracterizează de fapt noua deschidere operată în politica culturală instituită în secolul al XVIII-lea în toate provinciile româneşti.

În ceea ce priveşte paternitatea versiunii româneşti a *Criticón*-ului, tipărit la iniţiativa lui Iacov Stamate, cercetarea noastră nu a avut drept scop elucidarea acestui aspect. Trebuie să amintim însă doar faptul că Dan Simonescu [1946: 55-56], care respinge ipoteza potrivit căreia traducătorul s-ar putea să fie însuşi Iacov Stamate, îl consideră drept drept tălmăcitor al ediţiei de la 1794 pe arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iaşi, opinie susţinută de asemenea de N. A. Ursu şi de Despina Ursu [2006: 29].

Cât despre sursa utilizată pentru realizarea traducerii în română a *Criticón*-ului, majoritatea cercetătorilor acestui text indică versiunea grecească. Materialele bibliografice consultate [Simonescu, 1946; Duţu, 1968] semnalează că *Criticon-ul* era cunoscut în România încă din 1754, într-o traducere grecească efectuată după franceză «de boierul Ion Rali din Mitilene, fost mare stolnic» [Simonescu, 1946: 53], după versiunea franţuzească a lui Maunoury (1696)[2]. După alţi cercetători [Urechia, 1869: 32; Eliade, 1898: 332-333],

[1] Reprezintă prima parte a romanului *El Criticón* de Baltasar Gracián, aflat la Biblioteca Academiei Române, BAR III 59790 (*olim* CRV 574).

[2] Potrivit datelor oferite de profesorul Tudor DINU de la Facultatea de Limbi şi Literaturi Străine a Universităţii din Bucureşti, traducerea lui Ion Rali nu a văzut niciodată lumina tiparului, prin urmare nu se poate vobi de vreun impact pe care iniţiativa stolnicului l-ar fi putut avea asupra culturii româneşti în secolul al

BDD-A28555 © 2018 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:51:24 UTC)

traducerea în română a fost făcută din franceză. În „cuvântul înainte" (*Arătare în scurt*, un mic text scris pe pagina care urmează după foaia de titlu şi care precedă ediţia românească), traducătorul moldovean făcea următoarea precizare: „Pre cât s-au putut tălmăci noao capete până acum **de pre limba grecească pre limba noastră moldovenească"**.

Fără a se fi raliat celor care indică versiunea franceză drept sursă pentru *Criticón*–ul publicat în româneşte, Dan Simonescu [1946: 56] admite totuşi posibilitatea ca traducătorul să fi recurs şi la traducerea franţuzească a lui Maunoury, ceea ce ar putea explica numărul impresionant de împrumuturi de origine franceză. Însă în pagina anterioară, Dan Simonescu subliniază faptul că este dificil să facă precizarea din ce limbă s-a tălmăcit textul românesc, franceză sau greacă.

În primul rând, în traducerea de la 1794 sunt mai multe împrumuturi neolatine care au în acest text prima lor atestare cunoscută: **acvatic** (*acatic*, p. 24)[3], **andaluz, ~ă** (*andaluzien*, 73), **aragonez, ~ă** (*aragoneză*, 69), **atenian** (*athinienii*, 15), **bal** „minge" (*balul*, 88, 88, 88; *Balurile*, 88; *baluri*, 88, 88, 88), **conversaţie** (*conversasiia*, 4; *conversaţii*, 24; *conversasiia*, 46), **mallorquin** „(persoană) din Mallorca" (*malorchen*, 73) < fr. *Mallorquin* (în textul franţuzesc al lui Maunoury), **marchiz** (*Marchi*, 63) < fr. *marquis* (DLR), **polonez** (un *polonez*, 72),**sol** „soare" (sp. *sol*, 13) etc. Unele cuvinte sunt atestate cu o structură fonetică interesantă, care ne trimite la pronunţia lor din franceză: **aliman**, 73, adaptare a fr. *allemand*; **augur** (*ogur*, 75, 80) < fr. *augure*, **chiura** (*chiura,* 105), probabil adaptarea la fonetica franceză a lat. *cura* „grijă", o etimologie fantezistă a lui Gracián pentru sp. *corazón* „inimă" < lat. *cor*; **don** (*don*, 53, 64, 76) < fr. *don* < esp. *don*; **pom** (Giucătorii de acest *pom*, 87) < fr. *paume*, **fezan** (*fezan*, 31 < fr. *faisan*).

O altă experienţă asemănătoare am avut-o cu opera unui scriitor spaniol, Juan del Encina, folosită pentru atestări de Corominas şi Pascual pentru datarea cuvintelor din *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Răsfoind de câteva ori *Viaje a Jerusalén* [1521] una dintre scrierile lui Juan del Encina, pentru a verifica regimul prepoziţional al unor verbe în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, am observat că în text apar mai multe împrumuturi livreşti pe care noi le bănuiam că figurează în dicţionarul lui Corominas şi Pascual cu atestări mult mai târzii[4]; din lista noastră de 33 de cuvinte, 7 erau, într-adevăr, datate mult după anul 1521:

XVIII-lea: „Din cât am putut afla eu, Ioannis Rallis din Mitilene (Lesbos), fost stolnic în Moldova, a tradus *Criticonul* folosind varianta franceză a lui G. de Maunory (*L'homme détrompé ou el Criticón*); prima ediţie, Paris, 1696; alte ediţii 1705, 1707, 1709 etc. Textul grecesc nu a fost până acum editat nici în Grecia, nici în România, dar se regăseşte în manuscrisul grecesc 62 de la Biblioteca Academiei Române (Οτηςαπάτηςαπαλλαγείς Βαλτασάρ Γρατιανού)". L-am întrebat şi pe prietenul nostru, hispanistul Victor Ivanovici, profesor la Universitatea din Salonic, ce anume se ştie în Grecia despre traducerea în greacă şi în română a romanului lui Baltasar Gracián, *El Criticón*, în secolul al XVIII-lea? De la dl Ivanovici am primit răspunsul următor: „Am consultat în legătură cu traducerile greceşti din Gracián pe profesorul Georges Kechayoglou, de la Salonic, un specialist în perioadă. Îmi spune că au existat DOUĂ VERSIUNI DIFERITE (1754 – cea menţionată de tine şi 1791) şi că, deşi manuscrise, ele au circulat în Principate. Ambele au fost publicate, fragmentar, cu note şi comentarii, de Kechayoglou, în *Antologia de proză*, 2 vol., editată de INS (= Institutul de Studii Neoelene) al Fundaţiei Manolis Trantaphyllides, Salonic, 2001 (cu reeditări), vol. 1, pp. 585-588, şi vol. 2, pp. 808-810, şi studiate în teza ei de doctorat de Stesi Athini, actualmente profesoară la Departamentul de Filologie al Universităţii din Patras. Titlul cărţii: *Aspecte ale prozei narative neoelene: 1700-1830. Dialogul cu tradiţiile greceşti şi străine în teorie şi în practică*, Atena, 2010, pp. 153-158, 348, precum şi 215, 244, 318, 423".

[3] După DELLR, cea mai veche atestare pentru rom. *Acvatic* ar fi în jurul anului 1832. // Cifra din paranteză indică pagina din textul românesc de la 1794.

[4] Partea cu care am colaborat la realizarea DELLR a fost spaniola, iar instrumental de bază pentru stabilirea corpusului a fost DCECH, pe care l-am parcurs de şase ori!

BDD-A28555 © 2018 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:51:24 UTC)

- *afecto* (*affecto*, la Juan del Encina) < lat. **AFFECTUS** (datat la 1588 în DCECH);
- *calvario* < at. **CALVARIUM** (1611, DCECH);
- *deforme* (*disformes*, la Juan del Ecina) < lat. **DEFORMES** (în jur de 1600, DCECH);
- *efectivo* < lat. **EFFECTIVUS** (1601, DCECH);
- *epigrama* < lat. **EPIGRAMMA** (1570, DCECH);
- *futuro* < lat. **FUTURUS** (1732, DCECH);
- *inciso* (*incisa*, la Juan del Encina) < lat. **INCISUS** (1580, DCECH).

După experienţa cu antedatarea celor 7 elemente intrate în spaniolă din latină pe cale savantă, am propus ca temă de cercetare pentru doctorat *Los cultismos en la obra de Juan del Encina*, scriitor renascentist de la sfârşitul veacului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea. Doctoranda care şi-a asumat responsabilitatea pentru un asemenea tip de investigaţie monografică, Corina Rodica Zoia, a examinat circa două mii de pagini din opera lui Juan del Encina şi a inventariat un număr de 662 de cultisme, cu una, două sau mai multe ocurenţe, dintre care 73 reprezintă prime atestări faţă de data propusă în DCECH. Ceea ce înseamnă că nu trebuie să considerăm data primei atestări propusă de dicţionare drept absolută.

De fapt, data atestării în scris a unui cuvânt nou creat sau împrumutat nu coincide decât în cazuri rare cu momentul în care acesta este folosit pentru prima oară în limba beneficiară. Nu coincide nici cu intrarea în uzul curent a elementului lexical respectiv. Iar multe dintre primele atestări cunoscute, propuse în lucrări lexicografice sau în studii de specialitate, pot suferi schimbări pe măsură ce sunt despuiate texte care nu au fost cercetate încă din acest punct de vedere. Antedatarea poate fi de un an sau de secole.

Datarea reprezintă o iderarhizare cronologică a cuvintelor din limba scrisă şi serveşte la stabilirea fizionomiei lexicului în diversele etape de evoluţie a limbii. Sau, după expresia lui I. A. Candrea, la identificarea relaţiei dintre straturile de cultură şi de civilizaţie şi straturile de limbă [Dimitrescu, 1974: 69-87].

BIBLIOGRAFIE

Băiculescu, G., Duţu, Al., Sassu-Timerman, Dorothea, 1959. *Bibliographie littéraire sélective*, Bucarest, p. 56.

Bianu, Ion, Hodoş, Nerva, 1910. *Bibliografia romaneasca veche*, II (1716-1808), Bucureşti, Stabilimentul Grafic J. V. Socec, pp. 359-361.

Camariano-Cioranu, Ariadna, 1973. *Precizări şi identificări privind unele traduceri româneşti din greacă*, RITL, 2, pp. 274-278.

Cioba, Mianda, „Critil şi Andronius", în *Enciclopedia literaturii române vechi*, Institutul de Istorie şi Teorie Literară „George Călinescu" al Academiei Române (în curs de apariţie).

Dimitrescu, Florica, 1973. *Contribuţii la istoria limbii române vechi,* Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică.

Dimitrescu, Florica, 1974. *I. A. Candrea – lingvist şi filolog*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică.

Duţu, Alexandru, 1968. *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821)*, Bucureşti, Editura pentru Literatură.

Duţu, Alexandru, 1991. *Substratul mental al receptării literare. Gracián în românește*, RITL, nr. 1-2, pp. 107-115.

Eliade, Pompiliu, 1898. *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris.

Gáldi, Ladislas, 1939. *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapest.

Gracián, Baltasar, 1975. *Oracolul manual şi arta prudenţei. Criticonul*, I-III, traducere, prefaţă, tabel cronologic şi note de Sorin Mărculescu, Bucureşti, Editura Minerva, BPT.

BDD-A28555 © 2018 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:51:24 UTC)

Gracian, Baltazar, 1734. *L'homme detrompé ou Le Criticon*, traduit de l'espagnol par Maunoury.
Lupu, Coman, Bucurenciu, Ileana, 1978. „La première traduction roumaine de *El Criticón* de Baltasar Gracián", în *Etudes romanes*, III, Bucureşti, Société Roumaine de Linguistique Romane, pp. 73-82.
Russo, Demostene, 1910. *Studii critice*, Bucureşti, p. 105.
Simonescu, Dan, 1942-1945. „Un roman spaniol în Moldova secolului al-XVIII-lea", în *Anuarul Liceului Naţional din Iaşi*, Iaşi, pp. 45-63.
Ştrempel, Gabriel, 1983. *Catalogul manuscriselor româneşti B. A. R.* (1601-3100), Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Urechia, V. A., 1869. „Cărţi rare: Critil şi Andronius", în *Ateneul Român*, Iaşi.
Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2004. *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare*. I. *Studiu lingvistic şi de istorie culturală*, Iaşi, Editura Cronica.
Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2006. *Repertoriu de cuvinte şi forme,* Iaşi, Editura Cronica,
Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2011. *Repertoriu de cuvinte şi forme (Supliment)*. Partea I (literele A-M), Editura Cronica, Iaşi; Partea a II-a (literele N-Z), Iaşi, Editura Cronica.

Sigle:

DA = 1913-1937. *Dicţionarul limbii române*. Tomul I (A-*de*), tomul II (F-*lojniţă*), Bucureşti, Academia Română.
DCECH = Juan Corominas, J.-A. Pascual, 1980-1991. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, I-VI, Madrid, Gredos.
DCR^3 = Florica Dimitrescu, Alexandru Ciolan, Coman Lupu, 2013. *Dicţionar de cuvinte recente*, Bucureşti, Editura Logos.
DELLR = Sanda Reinheimer Rîpeanu (coordonator), 2004. *Dictionnaire des emprunts latins dans les langues romanes*, Bucureşti, Academia Română.
DEX = 1998^2. *Dicţionarul explicativ al limbii române*, Bucureşti, Univers Enciclopedic.
DLR = 2010. *Dicţionarul limbii române*, I-XIX, ediţie anastatică, Bucureşti, Editura Academiei.
DILR = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, 1992. *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică.
IB = Ioan Bobb, 1822-1823. *Dictionariu rumânesc, lateinesc si unguresc*, I-II, Cluj.
IG = Iordache Golescu, 1830. *Condica limbii rumâneşti* (cotă BAR 844-850).
LB = 1825. *Lexiconul budan* (Lesicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemţescu), Buda.
TRDW = H. Tiktin, 1986. *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediţie de Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

BDD-A28555 © 2018 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:51:24 UTC)